

Arqueologia a la nau central de la Catedral de Tarragona

JOSEP M. MACIAS SOLÉ (ICAC), ANDREU MUÑOZ MELGAR (MUSEU BÍBLIC TARRACONENSE), IMMA TEIXELL NAVARRO (AJUNTAMENT DE TARRAGONA).

INTRODUCCIÓ

El que s'exposa en aquest article és el resultat fins a aquest moment de la recerca sobre l'entorn arqueològic de l'actual Catedral de Tarragona i, concretament, dels resultats obtinguts de les dues campanyes d'excavació arqueològica a l'interior de la seu catedralícia que es portaren a terme durant els estius dels anys 2010 i 2011. Els treballs de camp van ser possibles gràcies al conveni marc de col·laboració entre l'Ajuntament de Tarragona, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i el Capítol de la Catedral/Arquebisbat de Tarragona per a la coordinació de les actuacions arqueològiques derivades de la IV fase del Pla director de la Catedral de Tarragona.¹

Els resultats obtinguts en l'espai que avui ocupa l'actual catedral, amb més de vint-i-dos segles d'història, és un pas més en el llarg procés de recerca que s'inicià al segle XVI i que, amb la pròpia professionalització de la recerca arqueològica a la ciutat de Tarragona, agafà l'embranchida definitiva a mitjan segle XX. En aquest sentit, els treballs de l'Institut Arqueològic Alemany, personalitzats en la figura de Theodor Hauschild, es van convertir en la base on es fonamenta la recerca des de finals del segle XX. Gràcies als seus estudis topogràfic, arquitectònic i arqueològic entre els anys seixanta i noranta del segle passat es van poder establir les línies interpretatives del gran projecte de promoció imperial del complex constructiu imperial conegut com Fòrum Provincial o la seu urbana del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* (CPHC). Des d'un punt de vista arqueològic sabem que aquest recinte es va mantenir inalterable fins al segle V (Hauschild, 1974; Hauschild, 1983; Hauschild, 1992; Hauschild, 1993 a-b; Hauschild, 1995; Hauschild, 1996; Hauschild, 2006). No obstant això, no podem definir la seva evolució jurídica o funcional després dels canvis soferts a partir del segle III i de la

---

1. Una visió global del projecte així com dels resultats específics es troba en línia a <http://blogs.sapiens.cat/recercatempleaugust/>, on també s'inclou la bibliografia disponible fins al moment.

coneguda decadència de les elits urbanes i provincials. En aquest sentit es planteja la hipòtesi que la denominació de CPHC pogués haver estat substituïda, complementada o sectoritzada pel referent de *praetorium consular*, tal com recull l'epígraf CIL II, 04076/RIT 34, datat a cavall dels segles II-III.

És a la part superior d'aquest gran complex arquitectònic, en la seva àrea sagrada, on hem volgut situar la ubicació del temple d'August citat per les fonts. La ubicació d'aquest temple ha estat un dels grans enigmes plantejats per la investigació històriogràfica i arqueològica de Tàrraco. Aquest s'ha volgut situar al sector oriental de l'acròpolis de la ciutat, també a l'espai que actualment ocupa la fàbrica de la Catedral o bé a l'espai del fòrum de la Colònia. Avui ja sabem que aquesta última opció no és possible gràcies a un altre projecte de recerca (Mar *et al.*, 2010). A partir d'aquest moment la investigació dirigí la mirada, una vegada més, a l'acròpolis de la ciutat per proposar la ubicació d'aquest edifici en el marc arquitectònic de l'àrea de culte imperial del CPHC.

T. Hauschild va ser el primer a constatar com la Catedral medieval segueix el mateix eix de simetria que el recinte de culte romà, i més endavant X. Dupré va plantejar la successió: la continuïtat entre el temple i la seu medieval. Per la seva banda, F. Tarrats presentà una proposta semblant l'any 1993, on ja afegia uns propileus que connectaven les places de culte i de representació. R. Mar, que plantejava, en el seu moment, la ubicació del temple en el recinte de l'anomenada sala axial (1993), també ha acabat formulant, juntament amb P. Pensabene i a la llum de les darreres troballes de material arquitectònic, la seva ubicació en l'àmbit central de la gran plaça (Mar, Pensabene, 2004). Les intervencions geofísiques que va fer l'any 2007 el nostre equip d'investigació propiciaren les evidències materials suficients per pensar que el temple, efectivament, es podia trobar situat en el sector de l'actual nau central de la catedral (Casas *et al.*, 2008; Casas *et al.*, 2009), tot proporcionant els arguments suficients per poder fer dues intervencions arqueològiques a l'interior del temple catedralici ja que aquest restava sense culte pels treballs del Pla director.

La localització del basament del temple planteja dubtes amb relació a la funcionalitat de la gran sala axial que presideix el recinte sacre. Tot acceptant que manquen paral·lels de la coexistència de dos edificis religiosos en un mateix recinte de culte imperial, s'ha identificat la sala axial com un recinte àulic amb les seves consegüents atribucions culturals i com a espai de reunions dels representants dels *conventus* (Ruiz de Arbulo, 2007). Alternativament, T. Hauschild redibuixà aquest àmbit com una sala amb absis en el seu extrem superior, molt semblant a la sala gran del *Forum Pacis* de Roma, i on hi devia haver una estàtua de l'emperador que el convertia en espai privilegiat de tota l'àrea cultural i on devien culminar les cerimònies ja en època flàvia (Hauschild, 2011, p. 320-322).

Aquesta àrea on ja podem situar el temple de culte imperial correspon a la part més elevada de la ciutat, el punt focal² des d'on s'irradià a la *urbs* el nou culte a l'emperador com un signe de *pietas* i d'adhesió per part dels ciutadans al seu emperador i a l'estat. Sabem que l'actual àrea de la Catedral de Tarragona ocupa, aproximadament, la meitat del recinte de culte, que encapçalava un ampli projecte urbanístic de 12 hectàrees on s'inclouen la plaça de representació i l'edifici del circ.

2. El nou recinte donaria continuïtat als cultes fins ara desenvolupats a l'entorn de l'ara d'August (Quintilià, *Institutio Oratoria* VI, p. 77), l'emplaçament del qual es desconeix.

La plaça del recinte de culte presenta 2 hectàrees de superfície i les diferents troballes arqueològiques que s'hi han fet en les últimes dècades (torres de comunicació entre les places, accessos monumentals, escalinata inferior, exedres...) fan pensar en una complexa morfologia en la línia dels santuaris urbans associats al fenomen del culte provincial. La referència on s'inspirà aquesta disposició terrassada a imitació dels grans santuaris hel·lenístics, és el nou model arquitectònic de reafirmació dinàstica que s'originà a partir del complex de la casa d'August / temple d'Apolló, el pòrtic de les Danaïdes, *Silva Apollinis*, més el Circ Màxim al sud del Palatí (Carandini, Bruno, 2008, p. 234). La plasmació serà la construcció del complex arquitectònic del CPHC que quedarà definit després de dos processos constructius successius, fixats cronològicament entre l'audiència concedida per Tiberi l'any 15 dC i la finalització de la construcció del circ. El primer projecte, al qual es refereix Tàcit en els seus *Annals*, devia articular-se a partir del temple de culte imperial, segurament erigit en època de Tiberi, construcció que seria respectada pel projecte de monumentalització del segon projecte.³

EL TEMPLE DE CULTE IMPERIAL

Com ja hem afirmat, la línia interpretativa de la seva ubicació central en el lloc actual ocupat per la Catedral calia ratificar-la mitjançant una intensa campanya de prospecció geofísica que es va fer l'any 2007 i que va permetre documentar un significatiu conjunt d'anomalies geofísiques amb l'aplicació de tres tècniques: la tomografia de resistivitat elèctrica (ERT), la cartografia de conductivitat (EM) i el radar de subsòl (GPR). El tractament conjunt de les dades es va materialitzar amb una profunda alteració⁴ geofísica d'uns 27 m d'amplada màxima, més de 35 m de longitud i un gruix oscil·lant entre els 2 i 3 m, que es va identificar amb les restes de fonamentació del podi d'un temple, possiblement espoliat en tots aquells elements que havien d'assentar-se damunt de la plataforma de fonamentació, com ara els fonaments del podi i l'escalinata frontal. Davant d'aquests resultats geofísics, tal com ja s'ha indicat, es van fer dues campanyes d'excavació arqueològica que han confirmat els resultats de les prospeccions geofísiques, i han constatat la conservació de la llosa de fonamentació d'un temple així com tota una activitat d'alteració i/o transformació de l'espai al llarg de gairebé dinou segles d'història.

3. L'estat de la investigació sobre els dos projectes així com les propostes a partir de la ubicació del temple de culte imperial sota la Catedral actual queda recollida a Macias *et al.*, 2011, i es complementa a partir dels estudis de les seves modulacions urbanístiques i processos constructius (Puche *et al.*, 2007; Puche, 2010).

4. Aquests resultats, tractats prèviament a l'execució de les dues campanyes d'excavació a la nau central de la Catedral, ens van portar a la interpretació de l'existència d'un basament al qual calia afegir un perímetre de carreus extrets en un context d'espòli tardoantic (Macias *et al.*, 2011, p. 436). La hipòtesi fixava una amplada del temple més pròxima als 30 m. La comprovació arqueològica dels anys 2010 i 2011 ens porta a reconèixer la inexistència d'aquest perímetre carreuat, i ens permet hipotetitzar que el fonament del temple tenia una amplada màxima de 27 m. Altrament, l'excavació del 2011 ha demostrat que la longitud del basament era major —com a mínim 39,75 m— i, en funció d'això es van fer noves proves geofísiques i de calibratge. Val a dir que la geofísica de l'any 2007 es va efectuar, per indicació expressa del Capítol, sense clavar cap sensor i que, en la zona de l'altar, el paviment es troba a una cota molt superior amb relació al nivell medieval de la Catedral.

Amb l'obertura de dos sondeigs en la nau central de la seu catedralícia⁵ (Figura 1), recinte que s'estén en el turó on s'establí el campament romà en el decurs de la II Guerra Púnica, s'ha pogut constatar la inexistència d'evidències d'aquesta primera zona militar. La construcció de la gran plataforma de fonamentació del temple que presidia l'acròpolis de Tàrraco esborrà almenys en els espais prospectats arqueològicament, qualsevol indici de l'ocupació primerenca. Val a dir que les dades obtingudes a partir de les tres tècniques geofísiques emprades l'any 2007 han estat coincidents amb la realitat arqueològica (Figura 2). Així la gran alteració geofísica que s'estén per la nau central ha estat interpretada com la llosa de fonamentació. L'estructura s'ha documentat per sota dels 67,60 m sobre el nivell del mar⁶ i s'ubica en l'eix axial de la gran plaça romana, en l'eix de la simetria de la catedral medieval. Es troba construïda a base de capes de pedra irregular unides amb morter de calç i amb una cresta superior allisada (Figura 4). Conjuntant les dades geofísiques i arqueològiques es determina una planta rectangular amb un gruix d'entorn dels 2,30 m⁷ i unes mesures aproximades de 27 x >39,75 m. El límit posterior del fonament és el més imprecís, ja que conclou per sota de l'actual altar de la Catedral, una zona elevada amb relació al paviment medieval i en la qual no s'ha pogut intervenir. És aquí on hem de recórrer a la lògica constructiva de la Catedral medieval en el sentit que es preveu una primera fase sense el creuer. En un segon moment es devia avançar amb la construcció del creuer i la navada. Per una lògica d'estabilitat constructiva, els pilars del creuer no devien tenir els fonaments a l'extrem de la llosa del temple i això ens deixa un marge de 6,6 m per a la finalització de la façana posterior. És a dir, la longitud del basament del temple devia estar compresa entre 39,75 i 46,25 m.

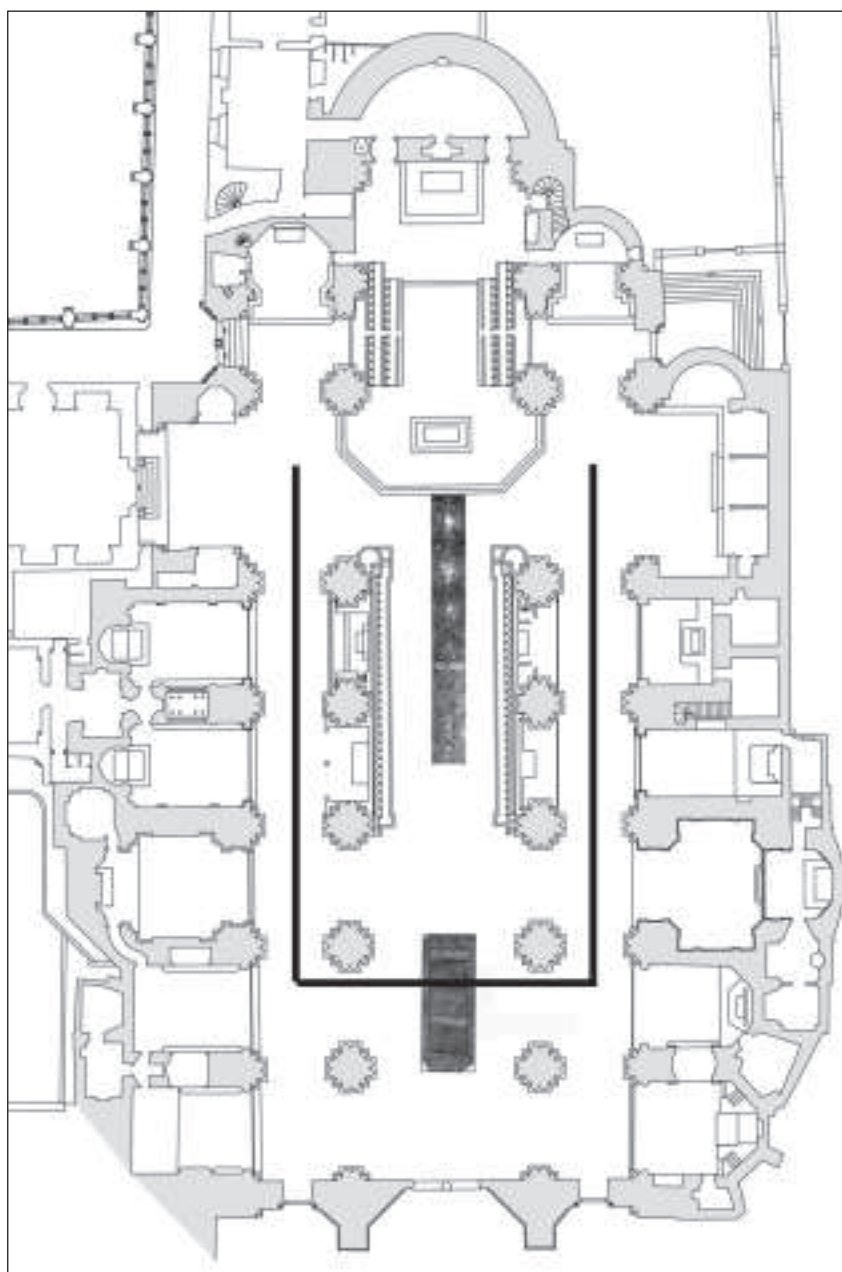
Aquest nucli descansa en un estrat compacte d'argiles i aquest, a la vegada, sobre la mateixa roca. El nucli devia conformar la part inferior de la fonamentació del temple. A sobre d'aquesta enorme llosa, que reparteix el pes i les càrregues de l'edifici sobre tota la superfície de suport, segurament estava coberta per una segona estructura de fonamentació a base de carreus regulars, espoliats en època tardoromana, i que també constituïria el nucli del podi del temple. A l'estructura de fonamentació descrita, hi recolza en la seva cara frontal, la més propera a la portalada actual de la catedral, un gran suport de pedra i morter de calç que cal associar amb el basament de l'escalinata del temple. L'excavació d'una petita àrea d'aquesta estructura amb la intenció de reconèixer la seva naturalesa constructiva possibilita la recuperació de fragments marmoris que formen part del material de lligada.

---

5. El primer d'aquests, d'uns 30 metres quadrats, es posicionà l'any 2010 a l'eix axial de la catedral, just sobre el límit meridional de la gran alteració geofísica detectada durant els treballs de prospecció geofísica, amb l'objectiu de documentar la màxima informació estratigràfica contigua al basament (Figura 3). A l'estiu del 2011 es va obrir un segon sondeig de gairebé 55 metres quadrats seguint el mateix eix axial de la seu, aquesta vegada a tocar del presbiteri amb la intencionalitat de conèixer les restes de la fonamentació del temple a la seva part posterior just on s'hauria d'ubicar la cel·la que allotjava l'estàtua de la divinitat.

6. Per sota del nivell de circulació de la plaça del recinte de culte romà, que es trobava al voltant dels 68 m sobre el nivell del mar.

7. La profunditat de 2,30 m de la llosa de fonamentació, així com la seva configuració constructiva, ha estat precisada gràcies al Centre d'Investigació i Assaig de Materials, SA, CITAM a instància del Col·legi d'Aparelladors, Arquitectes Tècnics i Enginyers de l'Edificació de Tarragona (COAAT). Amb un diàmetre de perforació màxim de 101 mil·límetres es van fer dos sondeigs mecànics a rotació amb extracció de testimoni continu. El primer sondeig es va situar a la zona argilosa més propera a l'entrada de la Catedral, davant del frontal de la llosa de fonamentació, i el segon, a la solera d'*opus caementicium* de la mateixa plataforma romana (Figura 5). El primer identificà argiles fins a la roca calcària, capa que podria ser assimilada a un nivell de regularització del lleuger pendent que té cap a l'exterior la roca, mentre que el segon sondeig va identificar l'esmentat gruix de 2,30 m de material elaborat i que correspon a la profunditat de la llosa de fonamentació del temple romà.

Figura 1. Planta de la catedral amb la situació dels sondeigs fets a les campanyes 2010 i 2011, i indicació dels límits frontal i laterals del temple, segons les proves geofísiques i els resultats arqueològics

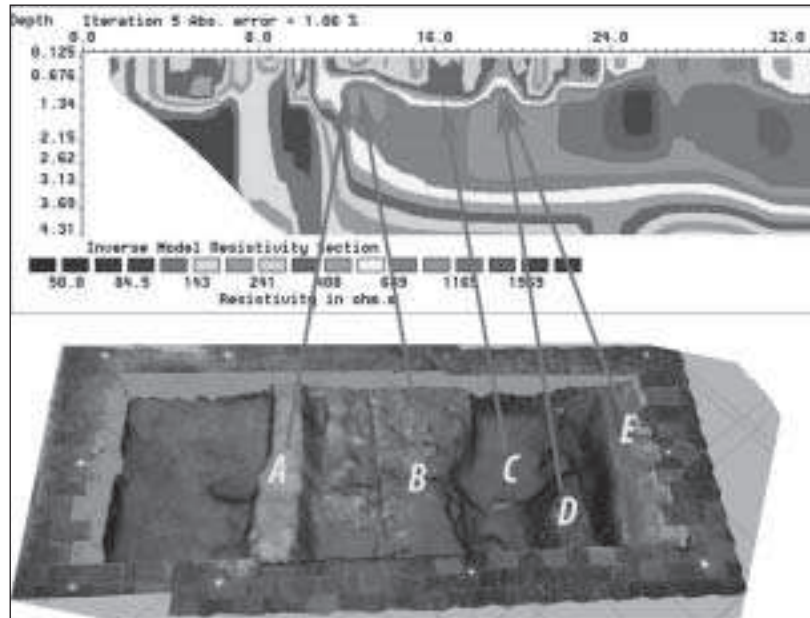

Figura 2. Seccions tomogràfica i tridimensional del sondeig de l'any 2010 amb indicació de les correspondències geofísiques i arqueològiques

El temple que presidia el recinte de culte del Concili Provincial de Tàrraco cal emmarcar-lo cronològicament, de manera àmplia, en un moment indeterminat del segle I dC donada la manca d'elements de datació.⁸ L'extensió longitudinal de la llosa del temple se situa en la meitat de la segona navada de la Catedral (frontal) i finalitzava a l'àrea del transsepte medieval. Tot i que no s'ha pogut verificar arqueològicament el final de la llosa de fonamentació, les noves proves geofísiques i la lectura estructural de la fàbrica medieval ens permeten pensar en aquesta possibilitat. Hem d'anotar que la intervenció efectuada l'any 2011 només va permetre sondejar fins a l'inici de l'actual presbiteri on es va constatar que la llosa continuava per sota d'aquesta estructura.

La localització arqueològica del basament difereix de les hipòtesis reconstructives més recents, tant pel que fa al posicionament amb relació a la plaça del recinte de culte com a l'amplada del temple (cf. Pensabene, Mar, 2010, p. 356, fig. 10; Mar, Pensabene, 2011, p. 402, fig. 11). Pel que fa a l'amplada de la llosa, aquesta ocupa tota la nau central

8. Com ja s'ha indicat en citar els dos projectes constructius del complex arquitectònic del CPHC, la construcció del temple cal situar-la entre l'any 15 dC i el segon projecte del CPHC. Aquest últim s'ubica en les èpoques julioclàudia i flàvia gràcies als contextos ceramològics (Aquilué, 2004, p. 47-48), l'epigrafia relacionada (Alföldy, 2011) i la decoració arquitectònica (Mar, Pensabene, 2004). Els estudis desenvolupats a Mèrida també estableixen referents i similituds quant a la decoració arquitectònica d'època flàvia (Peña, 2009a; Peña, 2009b). Per altra banda, les peces recuperades a l'estratigrafia constructiva del porticat del recinte de culte evidencien un procés paral·lel pel que fa a la construcció arquitectònica i a l'elaboració dels motius decoratius (Macias *et al.*, 2011b).

Figura 3. Vista del sondeig obert l'any 2010 amb l'excavació finalitzada

i part de les naus laterals. L'amplada proposada, sempre per a la llosa de fonamentació, és d'uns 27 m a partir de la interpretació dels resultats geofísics, i cal insistir en una impossibilitat de perllongament cap al nord-oest donada per l'existència d'una possible conducció romana en la nau lateral de la Catedral. Aquesta devia córrer paral·lela a la fonamentació del temple, com, per exemple, l'anomenat temple de Diana a Mèrida (Figura 6). La canalització pot respondre a un tram del sistema de captació i de redistribució d'aigua de la plaça del recinte de culte. Aquestes dades han d'ajudar a calibrar els treballs restitutius disponibles actualment, més els que es puguin fer en un futur, però sempre hauran de tenir en compte que les dades aportades són de la llosa de fonamentació. Resta, com a incògnita, l'amplada real del temple. Per part nostra, escasses empremtes en la part frontal permeten intuir que hi havia una coincidència entre la llosa i el cos carreuat, però desconeixem si el podi tenia les mateixes dimensions. Finalment, els podis sempre són una mica més amples que l'alçat de l'edifici. Per la qual cosa creiem que l'amplada del temple devia ser inferior o lleugerament inferior als 27 m.

En aquest sentit, cal tornar a fer esment de les propostes restitutives actuals del temple de Tarragona (Mar, Pensabene, 2010; Mar, Pensabene, 2011). Els investigadors presenten un temple amb una amplada de 30 m d'amplada per 47 m de llargada.⁹ La primera mesura es basa a partir de les modulacions extreteres d'un fris de 0,89 m d'alçada, peça sense procedència estratigràfica. La comparació amb les proporcions dels temples de *Mars Ultor* i del *Forum Adiectum* de Còrdova (Mar, Pensabene, 2011, p. 393) assenyala que un fris de 0,89 m s'aproxima als 0,91 m teòrics per a un temple d'amplada d'aproximadament 27 m, i s'allunya de la mesura d'1 m que correspondria al model de 30 metres d'amplada. Per altra banda, la proposta de 30 m de façana per al temple tarragoní sembla, a priori, ser inviable per l'existència de la conducció en la nau lateral de la catedral que ja ha estat comentada (v. *supra*).

Malgrat que, actualment, encara no disposem de dades cronològiques, creiem que totes les evidències palesen la identificació del basament amb les úniques restes conservades del temple erigit per la ciutat —o la província— a l'emperador Octavi August. Les dimensions de 27 x (39,75-46,25 m) del basament encaixen, *grosso modo*, amb algunes proporcions de temples octàstils. En el cas d'Hispania, tot i que de cronologia posterior, podríem citar l'exemple del temple dedicat a Trajà a Itàlica (Santiponce, Sevilla) que és octàstil i que mesura 49 m de longitud per 29 m d'amplada (León, 1988). També s'assimila a les dimensions del temple del carrer Morería de Còrdova (Márquez, 2004, p. 109-127). Per altra banda, l'amplitud del basament permet una façana octàstila, fet que coincideix amb les representacions numismàtiques que apareixen en les emissions de la ciutat a partir de l'emperador Tiberi.¹⁰ Pel que fa a la similitud mètrica que aporten les dimensions aproximades que presentem, té coincidència amb les mesures dels fragments de frisos arquitectònics assignats als temples d'advocació augustea (cf. Ganzert, 1996; Kockel, 1983; Márquez *et al.*, 2004; Pensabene, 2005; Ventura, 2007).

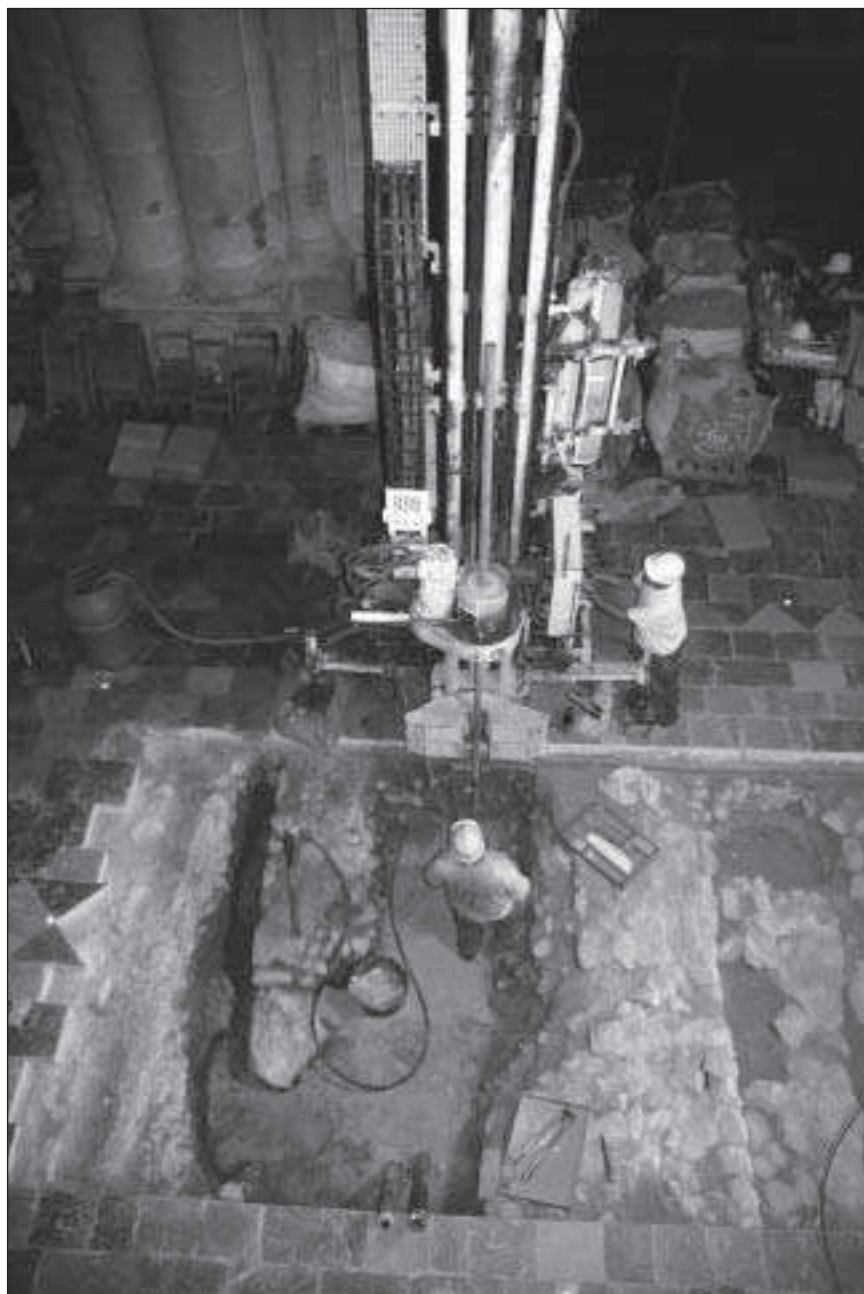
9. L'amplada de 30 m és representada en la figura reconstructiva de la façana del temple mentre que en el quadre on es presenten els edificis d'Hispania, els autors tipifiquen 27 m per la mateixa mesura (Mar, Pensabene, 2011, p. 393 i 406).

10. Mentre que en unes emissions la representació del temple s'aixeca sobre un estilòbat o plataforma esglaonada, en altres s'aixeca sobre una plataforma elevada o pòdium.

Figura 4. Detall de la composició de la llosa de fonamentació del temple de culte imperial

Figura 5. Treballs d'execució del sondeig mecànic fets en la plataforma de fonamentació del temple

Una altra certesa que apropa el temple tarragoní a la identificació del temple dedicat a August és la ubicació espacial del temple en el marc d'un programa arquitectònic on es troba envoltat per una plaça porticada que imita el programa arquitectònic del fòrum d'August de Roma, presidit pel temple de Mars Ultor. També cal incorporar al seguit d'evidències que ens apropen a la identificació del temple dedicat al primer emperador, el fet que el recinte de culte forma part d'un projecte arquitectònic més ampli (fòrum i circ) que s'articula seguint el model de la casa-santuari d'August a Roma, com ja ha estat indicat. Per altra banda, la identificació d'elements d'escultura i de decoració arquitectònica en diferents tipus de marbre,¹¹ amb especial atenció a l'ús del marbre del Proconès de Turquia (Àlvarez *et al.*, en premsa), també vincula el temple documentat amb el que va ser restaurat per l'emperador Adrià, que va ser a Tàrraco durant l'hivern dels anys 122-123 dC. Sabem que Adrià va sufragar la restauració del temple d'August, però desconexem l'abast d'aquesta obra. S'han relacionat amb aquest fet una sèrie de pedestals estatuaris dedicats als genis dels *conventus iuridici* en què es dividia la *provincia Hispania Citerior* i també dos capitells corintis de marbre del Proconès que s'han datat en època d'Adrià conservats en el Museu Arqueològic (Ruiz de Arbuló, 2007). Els dos fragments en marbre del Proconès recuperats durant la campanya de l'any 2010 corresponen a part del sofít decorat amb cassetó d'una cornisa. El fet que els escassos fragments obrats en marbre de l'illa del Proconès sempre hagin aparegut en les intervencions a l'interior de la catedral i no en la resta del recinte de culte, deixa entreveure la seva possible assignació al temple dedicat a August i, concretament, a l'interior de l'edifici per les reduïdes dimensions que presenten ambdues peces (Macias *et al.*, 2012, p. 30, fig. 1.2.10. i 1.2.11.).

L'OCUPACIÓ DE L'ESPAI EN ÈPOCA TARDOROMANA I VISIGÒTICA

La Catedral de Tarragona és hereva, en el temps, de la *domus ecclesia* de l'època de sant Fructuós (259 dC), de la basílica episcopal de l'any 419 que cita Consenci i de la catedral visigòtica que s'esmenta en el *Codex Veronensis*. Ignorem on es van situar aquestes edificacions. No podem afirmar que la catedral visigòtica estigués erigida a la mateixa àrea de la Catedral, però sí que aquesta possibilitat és versemblant atesa la constància de trobada d'estructures i d'elements de cultura cristiana visigòtica en aquest espai carregat de simbolisme i prestigi (Serra, 1960; Hauschild, 1992). En aquest sentit calia plantejar una metodologia que plantegés la possibilitat de trobar evidències d'una hipotètica construcció eclesial sobre la llosa de fonamentació del temple romà o en l'àmbit de l'absis medieval.

En els dos sondeigs de la nau central s'ha documentat que les evidències d'època romana han estat intensament alterades per processos constructius de les èpoques visigoda i medieval. S'identifica clarament com aquest espai així com les estructures constructives paganes del recinte de culte van ser desmantellades progressivament entre finals del segle v i la primera meitat del segle vi dC quan es produeix la transformació

---

11. Diferents peces de marbre han estat recuperades durant les excavacions al complex catedralici des de l'any 2000 que poden ser relacionades amb el temple del Diví August (Macias *et al.* 2011b). En la penúltima campanya a l'any 2010 s'individualitzà un fragment d'hèlix de capitell corint que podria relacionar-se amb l'interior del temple.

Figura 6. Vista de l'interior de la conducció romana en la nau lateral de la catedral

urbanística de les estructures que delimitaven el recinte de culte romà (Macias *et al.*, 2008b). D'aquesta manera es detectà en les excavacions dutes a terme en l'espai del porticat del recinte de culte, una profunda alteració urbanística de les estructures perimetrals del tèmènos de culte imperial, així com la implantació d'una gran cisterna que amortitza l'antic ús romà de l'espai (Bosch *et al.*, 2005; Macias *et al.*, 2007a).

L'aparició d'un mur datat a finals del v, inicis del vi que descansa sobre el nucli d'*opus incertum* de la fonamentació del temple romà evidencia l'acció de destrucció del programa primitiu pagà en l'època visigòtica amb l'objectiu d'aprofitar-ne els materials constructius, contemplant que l'abandó de l'ús com a temple podria haver-se produït a partir de finals del segle iv dC. L'estructura es presenta construïda en pedres mitjanes irregularment tallades i disposades ordenadament en fileres, i l'argila és el material de lligada (Figura 7). El mur apareix escapçat coincidint amb la cota d'arrasament per a la construcció de l'enllosat de la Catedral medieval i presenta el seu parament nord-est de manera regular per la qual cosa ha de respondre a una cara vista d'un àmbit funcional indeterminat. Mentrestant, la cara oposada es troba actuant com a mur de contenció dels farciments constructius compresos entre el propi mur tardoantic i el basament de l'escalinata del temple, que ha estat documentat per nosaltres a partir de la mateixa cota d'arrasament medieval. Aquestes evidències posen de manifest la presència d'una estructura arquitectònica mixta —en part visigoda i en part altimperial— d'una amplada extraordinària —aproximadament 3 m— que pot ocasionar múltiples interpretacions, però que, per la manca d'altres evidències, no podem concretar. En tot cas hem de concebre aquest element com a part d'un tancament o d'una delimitació en el marc de la compartimentació funcional visigoda de l'antic recinte de culte pagà.

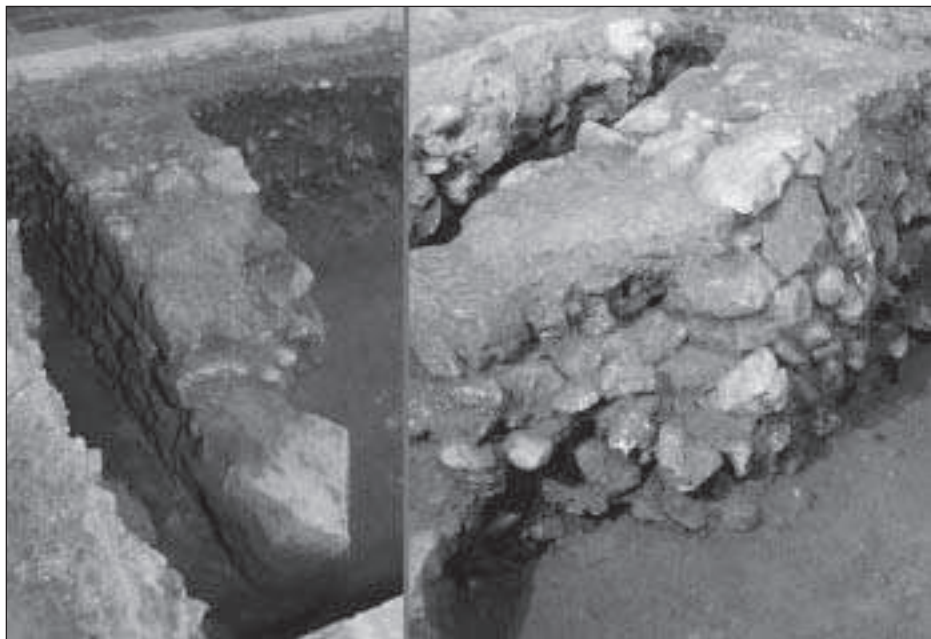
Malgrat que suposem que la zona de l'antiga àrea sacra del *Concilium Provinciae* es convertí en espai eclesiàstic per bastir-hi el complex episcopal en el seu extrem nord-est, no ha estat possible identificar, sobre el basament documentat, cap evidència relacionada directament amb la primitiva catedral visigòtica. Per tant, s'ha d'establir la hipòtesi que es trobava en un altre indret, que es pot situar en l'espai de la gran sala axial romana, a l'extrem nord-oriental de la gran plaça, tal com T. Hauschild plantejà a partir de les evidències atribuïdes a una església del segle v a vii, que s'hauria d'ubicar en un indret proper a l'àrea del jardí de la catedral i del claustre (Hauschild, 1996, p. 153-157; Hauschild, 2011, p. 323). Serra i Vilaró ja indicava la possibilitat de l'amortització de la sala axial com a seu episcopal (Serra, 1960, p. 92).

EVIDÈNCIES ISLÀMIQUES

La invasió araboiberber de l'any 713 va comportar l'abandonament de la seu episcopal fins a l'any 1091, quan es va restaurar en la mitra del bisbe de Vic, Berenguer Seniofred de Lluçà. Durant aquest període *Tarracona* va romandre sense poder polític, militar ni religiós, però això no implica que la ciutat restés abandonada. El Camp de Tarragona va esdevenir una terra de frontera que separava el cristianisme de l'islam, mentre que a Tarragona les fonts historiogràfiques, tant cristianes com islàmiques, i l'arqueologia deixen entreveure que l'espai de la Catedral restà, durant quatre segles, abandonat i en estat de runa. Les cròniques islàmiques ens parlen de la destrucció de la

ciutat, però ni a la part alta de Tarragona ni a la zona del port s'han identificat nivells de destrucció que facin pensar en una fi violenta de la ciutat visigòtica ni tampoc identificar nivells ni materials arqueològics que ens permetin parlar d'una *Tarraquna* andalusina. Amb les gairebé inexistent evidències arqueològiques cal pensar en una ciutat espectral, la potència de les ruïnes d'època antiga de la qual feia precisament difícil de controlar-la als uns i als altres. Esdevenia un espai apte tant per a l'emboscada, com per a l'amagatall o per a una població desarticulada, que dista molt de poder-se definir com una aglomeració urbana.

Les intervencions arqueològiques només han proporcionat un fragment rodat de ceràmica islàmica d'època omeia datada entorn al segle VIII i apareguda en els nivells superiors d'abandó de l'estança conformada parcialment pel mur visigòtic descrit anteriorment. Correspon a un petit fragment que presenta la inflexió de la carena i un vidrat interior plumbífer verd molt viu i goterons del mateix recobriment sobre la superfície exterior (Macias *et al.*, 2012, p. 40, fig. 1.6.9.). Aquestes característiques conjuntament amb una pasta porosa, sorrenca i de color groc han permès la seva identificació com una producció originària de l'àrea mesopotàmica que es difon pel Mediterrani (García *et al.*, 2003, p. 366-367), i arriba a ciutats com Barcelona o Tortosa durant el segle VIII.

Figura 7. Mur d'època tardoromana bastit sobre la llosa de fonamentació del temple

LA CATEDRAL MEDIEVAL

Durant l'alta edat mitjana hi va haver diferents intents per restaurar la ciutat i la dignitat metropolitana de la seva església. Aquesta empresa era un pas molt important per assolir la plena sobirania dels comtats catalans. En el marc històric de l'impuls de la reforma gregoriana i la proclamació de la primera croada per part del papa Urbà II, aquest pontífex concedí al bisbe de Vic, Berenguer Seniofred de Lluçà, permís per restaurar la seu metropolitana a través d'una butlla signada a Càpua l'any 1091.

La infeudació efectiva de la ciutat es va produir a mitjan s. XII després que els exèrcits cristians conquerissin Siurana, l'any 1154. Anastasi IV signà una butlla per la qual s'establiren les parròquies de l'arxidiòcesi i l'arquebisbe Bernat Tort instituí la canònica de la Catedral seguint el model de sant Ruf d'Avinyó. La canònica es va dotar com un monestir en forma de fortalesa, amb cellers, graners, dormitori, cuina i sala capitular. Va néixer així el nou conjunt catedralici i s'articulà al voltant d'un espai central, el claustre, que reutilitzà l'angle nord-oest del mur de la plaça romana i que es va anar engrandint i embellint amb el pas dels segles. En el decurs de les intervencions arqueològiques, dutes a terme des de l'any 2000, s'han pogut documentar, a l'angle nord del claustre, dues grans sales formades per arcs diafragmàtics que formaren part de les dependències de la canònica agustiniana, la comunitat de canonges que vetllaven per la Catedral (Macias *et al.*, 2007; Macias *et al.*, 2008a).

La construcció de la Catedral actual va començar per l'absis. En el testament de l'arquebisbe Hug de Cervelló, datat el 17 d'abril de 1171, consta que llegà 500 sous "ad opus ecclesiae incipiendum et ad officinas conicae faciendas, in eodem opere, sicuti tunc ordinaverat, expenderetur". Segons aquesta referència deduïm que l'obra de la Catedral ja estava a punt d'iniciar-se. Vers l'any 1184, l'absis era totalment acabat. Durant la intervenció arqueològica de l'any 2011 s'ha obert un sondeig en el lloc exacte on el paviment d'*opus sectile* medieval de l'absis es trobava afectat i pavimentat per un enllosat de pedra posterior, amb la intenció de poder comprendre l'estructura de fonamentació de l'absis medieval i conèixer la naturalesa estratigràfica d'aquest sector fins al nivell de la roca natural. Els resultats obtinguts han consistit en la documentació de la rasa constructiva de la banqueta de fonamentació de l'absis excavada en un nivell d'argiles naturals. La part inferior de la rasa es troba farcida amb morter de calç i la superior, amb terra fosca.

Suposem que el projecte primitiu de la Catedral disposava d'una única nau de 16 metres d'amplada amb trams de volta de canó apuntat. Cap al 1230 s'hi va fer la primera consagració que va permetre la celebració de la litúrgia a la capçalera i als primers trams de volta. A partir del segon terç del s. XIII, es va impulsar un canvi espectacular en el projecte que és el resultat del que avui visualitzem. La fàbrica de la Catedral es va acabar tancant per la façana al segle XIV. Així, l'arquebisbe Joan d'Aragó consagrava, finalment, la Catedral l'any 1331.

L'actuació arqueològica en el segon tram de la volta de la nau central ha fet evident que la Catedral que avui coneixem s'alça en el lloc del recinte sagrat pagà, per la qual cosa l'obra medieval es va adaptar a l'estructura de fonamentació del temple preexistent per assentar-hi els pilars de la nau central i bastir el paviment del temple catedralici. Per altra banda sabem que els dos últims trams de l'obra medieval van ser executats conjuntament. La manca de qualsevol realitat arqueològica entre l'última fase visigòtica de l'indret i la baixa edat mitjana fa pressuposar que aquest tram de nauada construïda a

finals del segle XIII i inicis del segle XIV, devia estar integrat en el projecte inicial de la catedral romànica o del seu urbanisme contigu.

En el sondeig obert l'any 2010 han estat documentats dos murs de limitació o de tancament del perímetre catedralici, obstruccions provisionals que es construïren per protegir l'obra inacabada de la seu i que, per tant, corresponen a parets medievals anteriors a la Catedral. Aquestes construccions, en paral·lel entre si i en disposició transversal a l'eix longitudinal de la Catedral, estan obrades amb pedra i morter de calç i corresponen a murs de fonamentació per tal de recolzar-hi algun element de tanca provisional a mesura que la fàbrica de la Catedral avançava cap a la portalada. El documentat més al nord, coincidint amb la segona línia de pilars de la catedral, estava associat a un drenatge fet en *opus caementicium* que canalitzava les aigües residuals i de pluja cap a la vessant oriental. La limitació del sondeig impossibilita una interpretació més àmplia i concreta, però l'ús de pedra d'Alió, la mateixa que l'emprada en la façana, per un d'aquests murs ens marca la coetaneïtat del procés constructiu.

El paviment amb l'obra de la fàbrica ja concloua consta de lloses, predominantment llisós, d'un gruix d'entre 15-35 cm que descansen sobre un llit d'uns 10 cm de morter de calç (Figura 8). Les peces, seguint la tècnica de l'*opus sectile*, es disposen a banda i banda d'una franja central de lloses quadrades i regulars de pedra de Santa Tecla envoltades per lloses triangulars de llisós. Aquesta franja presenta un motiu octagonal on es combina el marbre blanc i l'anomenada *pedra d'aigüeres* (pedra miocènica de Tarrago-

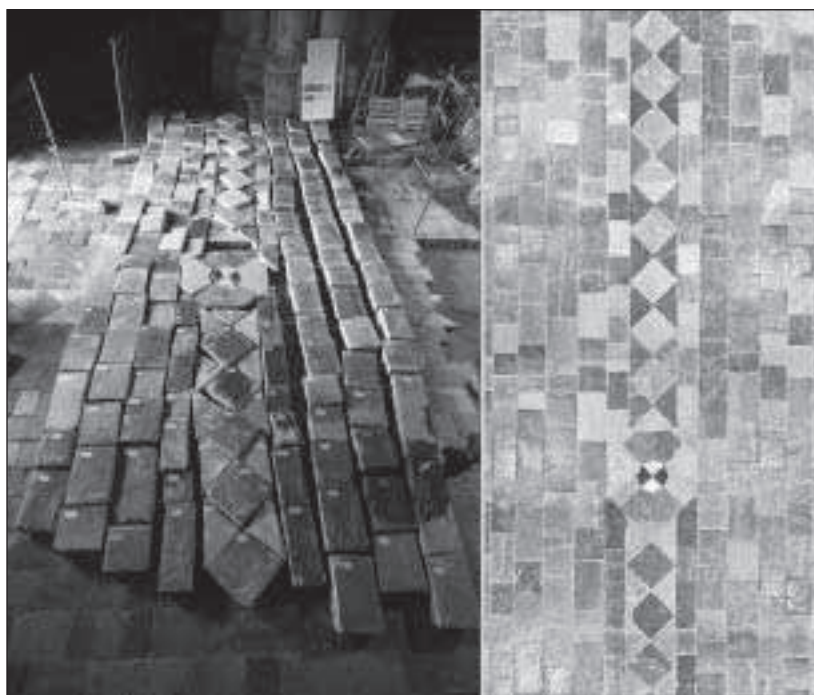

Figura 8. Paviment de lloses de la Catedral medieval, in situ i organitzades durant el procés d'excavació

na). L'exhumació dels nivells de terraplenament associats als plans de treballs abans de la construcció del tram final de la Catedral, així com del nivell preparatori del paviment d'enllosat permeten dir que el paviment fou construït abans del segon terç del segle XIV, gràcies a l'aparició de diferents monedes medievals. Entre aquestes monedes, n'hi ha una corresponent a un òbol del rei Alfons I de la seca de Barcelona (Figura 9). Justament aquest rei llegà a la Catedral, per disposició testamentària, 300 sous anuals a les obres de la seu fins que estigués acabada. L'altra moneda correspon a un diner de doblenc del rei Jaume I de la seca de Barcelona (1222-1246). També en aquests nivells ha aparegut un fragment de llàntia d'importació andalusina datada entre el segle XII i el XIII que conserva íntegre el seu ble metàl·lic

És en el sondeig a tocar del presbiteri actual l'any 2011 on es documenta un mur que podria actuar com a sabata dels pilars que sustenten el cimbori. Es tracta d'una estructura de gairebé 2 metres d'amplada que sembla unir els dos pilars inicials de la nau central, i que pot correspondre a la caixa estructural que caldria construir per alçar el gran cimbori del creuer, tal com indiquen els dos contraforts que s'adossen al cantó oposat del cimbori. Durant aquesta fase medieval i davant d'aquesta estructura interpretada com a sabata, s'identifiquen una sèrie d'orificis circulars alineats, d'uns 20 cm de diàmetre, propers a la sabata medieval, que podrien haver estat practicats per sostenir l'estructura de bastides per a la construcció de la Catedral. Aquests orificis apareixen sobre un nivell de circulació constructiu (paviment d'obres) i traspassen els nivells tardoantics per recolzar en la plataforma romana.

LA CATEDRAL EN ÈPOCA CONTEMPORÀNIA

L'excavació del sondeig situat a tocar del presbiteri ha permès documentar les estructures dels sepulcres que, ubicats des d'antic en aquest espai de la nau central, a dins del cor, van ser traslladats a l'actual presbiteri en època contemporània. El primitiu cor de la Catedral estava ubicat a la zona de l'absis. L'arquebisbe Roderic Tello (1288-1308)

Figura 9. Òbol del rei Alfons I de la seca de Barcelona, trobat en els farciments constructius de la Catedral medieval

ho traslladà a la nau central. Aquest cor estava delimitat pel cadirat del cor i el moble de l'orgue que avui veiem, a la nau central, una reixa de ferro forjat (s. XIV) a l'altura dels púlpits i un rerecor a la manera d'un gran mur monumentalitzat que tancava l'espai per la banda encarada a la portalada principal (Figura 10). El cadirat del cor és una obra del segle XV feta pel mestre Francí Gomar en temps de l'arquebisbe Pere d'Urrea. L'obra, en el seu moment, va costar 65.000 sous. El rerecor tenia adossat el panteó provisional que guardava les restes del rei Jaume I el Conqueridor. Al mig de l'espai del cor s'erigia un gran faristol o pupitre que servia de base a un crucifix natural. El faristol com el crucifix són obres del segle XVI. En els armaris del pupitre es guardaven els llibres del cor.

Figura 10. Vista de l'antic cor abans del trasllat de les tombes episcopals a l'actual presbiteri

L'any 1963, per voluntat del cardenal Benjamín Arriba y Castro i amb motiu del XIX Centenari de la vinguda a Espanya de l'apòstol sant Pau es va reformar l'espai del cor per adaptar la Catedral a les noves necessitats litúrgiques i donar més amplitud a la nau central. Arran d'aquestes reformes, les sepultures dels prelats van ser traslladades a l'àmbit del presbiteri actual, que va ser ampliat per aquesta raó. També part del cadiram va ser traslladat al presbiteri. El paviment del sector del cor estava recrescut uns 50 cm i amb les reformes del 1963 va ser rebaixat per adaptar-lo al nivell de circulació de la resta de les naus. En aquest sentit, el paviment actual que ocupa el sector de l'excavació és fruit de la reforma del segle xx, i imita les formes geomètriques del paviment medieval, datat entre els anys 1319 i 1327.

Les descripcions donades per Emili Morera en la seva obra *La catedral de Tarragona. Memoria ó descripción histórico artística de la misma* (1905), i per Francesc Xavier Ricomà a l'article «Crónica del traslado del coro de la Santa Iglesia Catedral Metropolitana y Primada de Tarragona», dins el *Boletín Arqueológico* (1964-1965), ens permeten reconstruir les posicions de les sepultures episcopals (Figures 11 i 12). Els prelats estaven disposats en direcció a l'altar major seguint l'ordre següent: Joan de Montcada (†1622), Joan de Hoces (†1626), Joan Emmanuel d'Espinosa (†1679), Josep Sanxís (†1694), Roderic Tello (†1308), Bartomeu Sebastián Aroyta (†1568), Francesc Armanyà (†1803), Pere d'Urrea (†1489) i Joaquim de Santiyán (†1783).

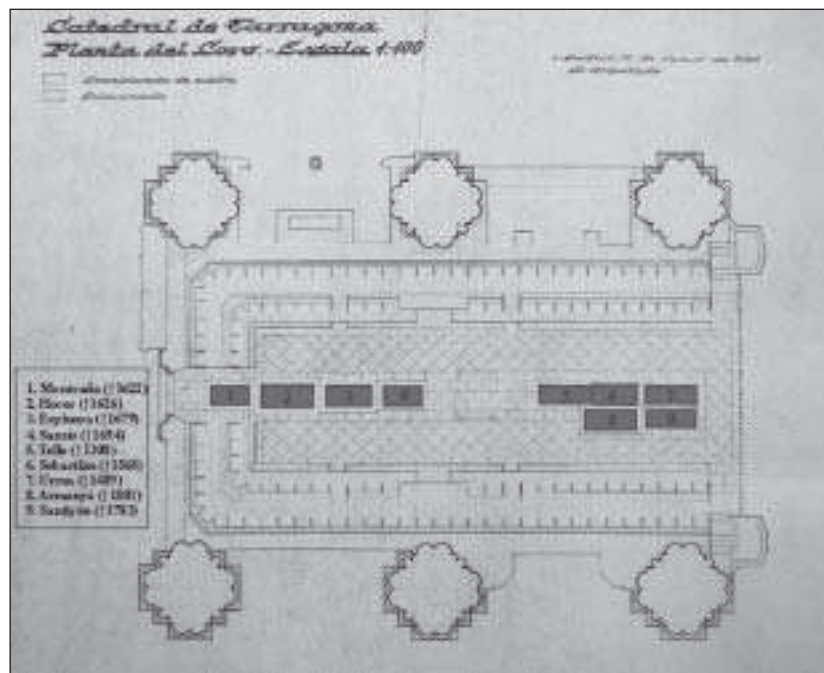

Figura 11. Plànol de l'any 1953 amb ubicació de les tombes episcopals amb els seus titulars

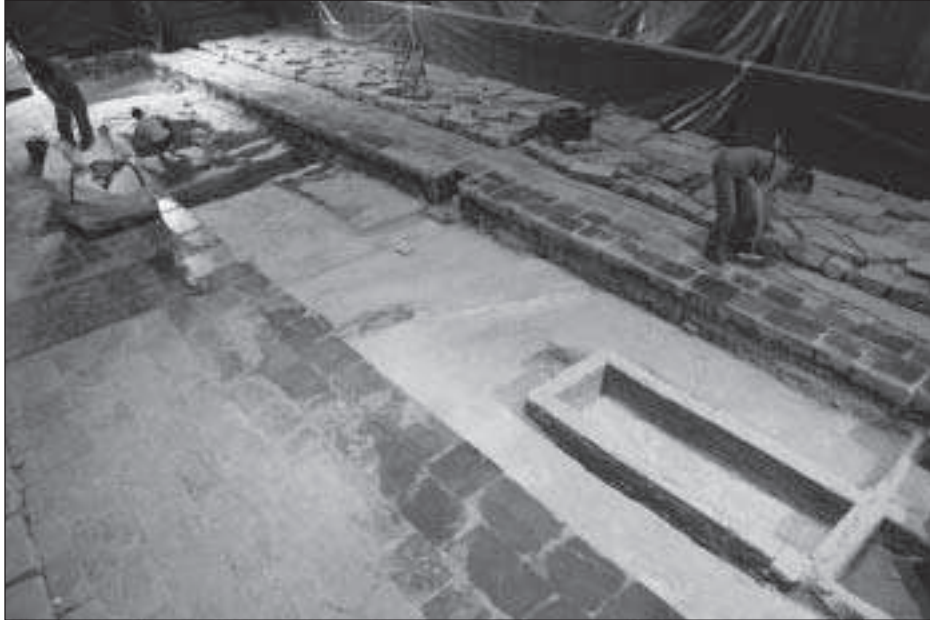

Figura 12. Vista de l'excavació de l'any 2011 on s'aprecien algunes de les tombes episcopals documentades

BIBLIOGRAFIA

- ALFÖLDY, G. (2011). *Corpus inscriptionum Latinarum*, vol. 2 *Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Pars 14: *Conventus Tarraconensis*, Fasciculus 2: *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Leinen.
- ÁLVAREZ, A.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; PITARCH, A.; TEIXELL, I. (en premsa). "El uso del mármol en el recinto de culto imperial de Tarraco (*provincia Hispania Citerior*)". A: *IX Congrés Internacional ASMOSIA* (Association for the Study of Marbles and other Stones in Antiquity), (Tarragona 2009).
- AQUILUÉ, X. (2004). "Arquitectura oficial". A: DUPRÉ, X. (ed.). *Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Las Capitales provinciales de Hispania 3, Roma, p. 41-53.
- BOSCH, F.; MACIAS, J.M.; MENCHON, J.J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2005). "La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarracona". A: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (València 2003)*. Barcelona, p. 167-174.
- CARANDINI, A.; BRUNO, D. (2008). *La casa di Augusto dai "Lupercalia" al Natale*. Roma.
- CASAS, A.; COSENTINO, L.; DÍAZ, Y.; FIANDACA, G.; GARCÍA, E.; HIMI, M.; LAFUENTE, M.; MARTORANA, R.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; SALA, R.; TEIXELL, I. (2008). "A la recerca del temple d'August a Tarragona: una experiència entre arqueologia i geofísica". *COTA ZERO. Revista d'Arqueologia i Ciència*, núm.23 [Vic], p. 9-12.

- MARTORANA, R.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; SALA, R.; TEIXELL, I. (2009). "Integrated archaeological and geophysical survey for searching the roman temple of Augustus in Tarragona, Spain". A: *Scienza e Patrimonio Culturale nel Mediterraneo. Diagnostica e conservazione. Esperienze e proposte per una carta de rischio. Atti del convegno Atti del convegno internazionale di studi La materia e i segni della storia. Palermo 2007*. Roma, p. 277-283.
- GANZERT, J. (1996). *Der Mars-Ulter-Tempel auf dem Augustusforum in Rom*. Mainz am Reim.
- GARCÍA BIOSCA, J.E.; MIRÓ, N.; REVILLA, E. (2003). "Un context paleoandalusí l'excavació de l'Arxiu Administratiu de Barcelona (1998)". A: *Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona, 2002*. Vol. 1. Barcelona, p. 363-380.
- HAUSCHILD, T. (1974). "Römische Konstruktionen auf der oberen Stadterrasse des antiken Tarraco". *Archivo Español de Arqueología* núm. 45-47 [Madrid], p. 3-44.
- HAUSCHILD, T. (1983). *Arquitectura romana de Tarragona*. Tarragona.
- HAUSCHILD, T. (1992). "Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona". a: *III Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispánica (Maó 1988)*. Barcelona, p. 151-156.
- HAUSCHILD, T. (1993a). "Hallazgos romanos de mármol en la parte alta de Tarragona". *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 14 [Tarragona], p. 107-135.
- HAUSCHILD, T. (1993b). "Apuntes sobre un muro de sillares en el Palacio Arzobispal de Tarragona". A: MAR, R. (ed.). *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*. Tarragona, p. 19-24. (Documents d'Arqueologia Clàssica; 1)
- HAUSCHILD, T. (1995). "La intervención arqueológica en la capilla de nuestra señora del Claustro y la recuperación del muro romano junto a la capilla". PAGÈS, F. (ed.). *Restauració de la capella de la Mare de Déu del Claustre de la Catedral de Tarragona*. Tarragona, p. 61-72.
- HAUSCHILD, T. (1996). "Bronzefunde aus einem westgotenzeitlichen grab neben der Kathedrale von Tarragona". A: *Spania. Estudis d'Antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol*. Barcelona, p. 157-163.
- HAUSCHILD, T. (2006). "Activitats de l'Institut Arqueològic Alemany a Tarragona/Aktivitäten des Deutschen Archäologisches Instituts". A: *Blick Mira! L'Arxiu fotogràfic de l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid, a Tarragona*. Tarragona, 20-37.
- HAUSCHILD, T. (2011). "Algunas observaciones sobre la construcción de la sala-aula situada detrás de la Catedral". *Butlletí Arqueològic*, núm. 31, vol. I [Tarragona], p. 313-344.
- KOCKEL, V. (1983). *Beobachtungen zum tempel des Mars Ulter und zum forum des Augustus, RM 90*. Mainz, p. 421-448.
- LEON, P. (1988). *Traianeum de Italica*. Sevilla.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2003). "Excavaciones arqueológicas en la Catedral de Tarragona". A: *Seminario Arqueología de la Arquitectura. Definición disciplinar y nuevas perspectivas, Arqueología de la Arquitectura 2*. Gasteiz, p. 167-175.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2007). "L'Arqueologia de la Catedral de Tarragona. La memòria de les pedres". A: FIGUEROA, J.; GAVALDÀ, J. C.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I.; VENDRELL, Q. *La Catedral de Tarragona. In Sede, 10 anys del Pla Director de Restauració*. Tarragona, p. 151-213.

- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2008a). “De seu del Concili Provincial a Seu Metropolitana. Treballs arqueològics a la Catedral de Tarragona (2000-2003)”. *Arqueologia Medieval* 03, Barcelona, p. 8-29.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2008b). “Contextos cerámicos derivados de la transformación cristiana de la acrópolis de Tarragona (s. V-VI dC)”. *L’Escala-SFECAG 2008*. Saint-Paul-Trois-Châteaux, p. 287-293.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2011a). “La construcción del recinto imperial de Tarraco (provincia Hispania Citerior)”. *Butlletí Arqueològic*, núm. 31, vol. II [Tarragona], p. 345-409.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2011b). “Nuevos elementos escultóricos del Recinto de Culto del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*”. A: *XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial (Mérida 2009)*. Roma.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. (2012). *Praesidium, Templum et Ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona 2010-2011. Memòria d’una exposició temporal*. Tarragona.
- MAR, R. (ed.) (1993). *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*. Tarragona. (Documents d’Arqueologia Clàssica; 1)
- MAR, R.; PENSABENE, P. (2004). “Dos frisos marmóreos en la Acrópolis de Tarraco, el Templo de Augusto y el complejo provincial de culto imperial”. A: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Simulacra Romae, Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos*. Tarragona, p. 73-86.
- MAR, R.; PENSABENE, P. (2011). “Financiación de la edilicia pública y cálculo de los costes del material lapídeo: el caso del Foro superior de Tarraco”. *Butlletí Arqueològic*, núm. 31, vol. I [Tarragona], p. 345-409.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D. (2010). “Arqueología urbana en el foro de Tarraco (Tarragona)”. A: *Arqueología, patrimonio y desarrollo urbano: problemática y soluciones (Girona 2009)*. Girona, p. 51-76.
- MÁRQUEZ, C. (2004). “*Baeticae Templi*”. A: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Simulacra Romae, Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos*. Tarragona, p. 109-127.
- PENSABENE, P.; MAR, R. (2010). “Il Tempio di Augusto a Tarraco. Gigantismo e marmo lunense nei luogui di culto imperial in *Hispania e Gallia*”. *ArchCl*, núm. 6 (2010), p. 243-307.
- PEÑA JURADO, A. (2009a). “Decoración arquitectónica”. AYERBE, R.; BARRIENTOS, T.; PALMA, F. (ed.). *El foro de Augusta Emerita. Genesis y evolución de sus recintos monumentales*. Anejos de AEspA LIII, p. 485-542.
- PEÑA JURADO, A. (2009b). “Decoración escultórica”. A: AYERBE, R.; BARRIENTOS, T.; PALMA, F. (ed.). *El foro de Augusta Emerita. Génesis y evolución de sus recintos monumentales*. Anejos de Archivo Español de Arqueología, p. 543-581.
- PUCHE, J. M.; MACIAS, J. M.; FIZ, I. (2007). “Proyecciones urbanísticas”. MACIAS, J. M.; FIZ, I.; PIÑOL, L.; MIRÓ, M. T.; GUITART, J. (dir.). *Planimetria Arqueològica de Tarraco*. Tarragona, 2007, p. 40-46.
- PUCHE, J.M. (2010). “Los procesos constructivos de la arquitectura clásica. De la proyección a la ejecución. El caso del *Concilium Provinciae Hispanae Citerioris* de Tarraco”. *Arqueología de la Arquitectura*, núm.7 [Madrid-Vitoria], p. 13-41.
- RUIZ DE ARBULO, J. (2007). “Bauliche Inszenierung und literarische Stilisierung. das Provinzialforum von Tarraco”. A: PANZRAM, S. (dir. i ed.). *Städte im Wandel. Bau-*

liche Inszenierung und literarische Stilisierung lokaler Eliten auf der Iberischen Halbinsel. Hamburg, 2005 (2007), p. 149-212. Traducció al castellà a: *Butlletí Arqueològic* núm. 29 [Tarragona], p. 5-67.

- SERRA, J. (1960). *Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona*. Tarragona.
- VENTURA, A. (2007). "Reflexiones sobre la arquitectura y advocación del templo de la calle Morería en el forum adiectum de Colonia Patricia Corduba". NOGALES, T.; GONZÁLEZ, J. (ed.). *Culto Imperial: política y poder, actas del Congreso Internacional (Mérida 2006)*. L'Erma di Bretschneider, Roma, p. 277-298.